

Ara-Kovács Attila

Tétova ellenállás Román ellenzék, magyar szamizdat

A lázadás az esztelenség láttán születik meg, igazságtalan vagy érthetetlen helyzetben. Vak lendülete rendet követel a káoszban, egységet a tovaillanó, az eltűnő mélyén. Kiált, követel, azt akarja, szűnjön meg a botrány, és kőbe íródjék, ami eddig szüntelenül a homokba íródott.

Albert Camus¹

Nemzetközi feltételek

Amikor hozzákezdtem ennek az utószónak a megírásához, épp elkezdődött a NATO büntetőháborúja Jugoszlávia ellen. A Belgrádra hulló bombák látványát eléggé vegyes érzelmekkel fogadták sokan. Nyugati szakértők², de egyesek még a friss NATO-tagságára büszke Magyarországon is úgy vélték: jogi abszurdum a független és szuverén délszláv állam megtámadása, minthogy az akciót az ENSZ Biztonsági Tanácsa (BT) nem hagyta jóvá.

Elgondolkodtató és nem kevés tanulsággal járó okfejtés ez, hisz a konfliktusban részt vevő egyik félén, vagyis a NATO-n egy olyan nemzetközi intézmény - azaz a BT - döntési legitimitásának tiszteletben tartását kéri számon, mely lényegében elveszítette korábbi legitimitását. Az ENSZ és főként a Biztonsági Tanács annak a korszaknak a terméke, melynek nemzetközi valóságát több, de legalábbis két nagyhatalom többé-kevésbé egyenrangú befolyása határozta meg évtizedeken át. Ugyanakkor ma okkal tehető fel a kérdés: hol van már az a másik nagyhatalom, a Szovjetunió, illetve Oroszország, mely képes lenne "szimmetrikus befolyást" gyakorolni? És ha Oroszország jelenlegi nagyhatalmi léte csak bizonyos fenntartásokkal és csak bizonyos szűkített formában fogadható el,³ akkor vajon legitim-e az igény, mely - az amerikaival, illetve a nyugat-európaival egyenrangú - statut követel számára? Mert ha ez a nagyhatalom már nem létezik, akkor a BT ebbéli kompetenciája sem tekinthető egyértelműnek.

Ráadásul a jelenlegi jugoszláv háború igazi tétje egy olyan történeti folyamatnak a kiteljesítése, amely tulajdonképpen a hidegháborúval vette kezdetét. E folyamat lényege azon hatalmi törekvéseknek a kiszorítása a kontinensről, illetve marginalizálásuk, melyek az európai értékeket, az európai életvitelt, a lét elviselhetőségének nyugati típusú garanciáit mindig is tagadták. Meglehet, sokan úgy vélik, mai világunk képes volna könnyed belenyugvással elviselni egy diktatórikus, szélsőséges Jugoszlávia létét, itt a déli limeseken túl; mindazonáltal egy efféle magatartás nélkülözne minden felelősséget. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egy eljövendő, ismét erőteljes, az Európai Unióval *nagyhatalmi koegzisztenciára* - netán konfrontációra - törekvő Oroszország reális előretolt hadállása lehet majdan Jugoszlávia. Az az ország, mely ma kicsiben minden olyan szélsőségnek a mása, aminek roppant túlsúlyával 1945 és 1989 között megküzdeni kényszerült megannyi nemzedék. Az ebben a küzdelemben vesztes totalitarizmus epizodikus utóvédharca mindaz, ami ma a Balkánon történik. "Anakronisztikus aktualitásuk" ugyanakkor ismét előhívja az ellenállás azon tényeit, melyek oly sikereseknek bizonyultak a tíz-húsz évvel korábbi Kelet-Európában, és amelyek oly szánalmasan mondtak most csődöt a Balkánon.

A kezdetben csak egyéni kockázatokra képes, de idővel mégis egyre közösségibbé formálódó egykori kelet-európai másként-gondolkodás - a maga szintűgy epizód jellege

dacára - végül is kisöpörte a kelet-európai létformából a diktatúrát, létrehozva a civil jogok kultuszát. És ha e folyamat némileg újra aktualizálta is a nacionalizmus és a jobboldali szélsőség némely elemét, a jelenből szemlélve mégis megteremtette egy élhető társadalom távlatait.⁴

Ma elég kevesen beszélnek a szamizdatról, erről a fontos lehetőségről, melynek jelentékeny szerepe volt a civil társadalom visszahódításában, néhol megteremtésében. Feltehetően részben azért e nagy hallgatás, mert 1989 szerves és szervesen (Románia) forradalmi - az egy jugoszláv "ellenforradalmat" leszámítva - társadalmi horderejükkel, a mobilizált tömegek volumenével lényegében elhomályosították az illegalitás körülményei között, valójában kisipari módszerekkel, többé-kevésbé szűk körhöz eljutó sajtótermékek egykori látványos befolyását. Igaz, e sajtótermékek teremtették meg - vagy teremtették újjá - az elitek éthoszát, azonban a mai politikai élet tükrében a szamizdatok egykori estlegessége mégis egy letűnt kor kezdetleges viszonyaira emlékeztet mindenkit.

Nyilvánvalóan e helyzet alighanem változni fog, és a történelem ezen relikviái is elnyerik majd azt a jutalmat, amire joggal vágyott minden elveszett és minden győztes forradalom publicisztikai, elméleti irodalma. Persze ez csak akkor következhet be, ha a folyamatos múlt kiszorul a kezdetleges jelenből, ha az epizódjelleg emléke kissé megkopik, és felfedezzük az eseményekben rejlő - évtizedeket átfogó - tendenciát. A szamizdatnak ugyanis sikerült kitöltenie azt az űrt, mely az ötvenes, hidegháborús évek lázadásai és a hetvenes-nyolcvanas évek ellenzékiége között tátongott. Ezért nem csak mellékterméke e történelmi folyamatoknak, hanem intézményes része is.

Mint ismeretes, a hidegháború lezárultával a nyugati politika számára a "keleti fellazítás" olyan nagyvállalkozássá vált, ami minőségében teljesen különbözött az azt megelőző korszak eszközökben nem válogató gyakorlatától. Mindazonáltal a korábbi hidegháborús verseny nélkül a keleti elnyomás alatt élő emberekben soha nem jött volna létre annak hite, hogy a szovjet rezsim megdönthető. Hasonlóképpen nem alakulhatott volna ki a nyugati emberekben az az öntudat, amely később radikálisan megváltoztatta az identitását kereső kapitalizmus belső mechanizmusát, létrehozva ezzel a működőképes liberális demokráciákat.

A keleti változások igazi távlatai mégis a hidegháborút követően artikulálódhattak először. Nem a berlini felkelés (1953), vagy a magyar értelmiség és munkásság 1956-os forradalma teremtette meg a szovjet rezsimmel szembenálló eljövendő generációk öntudatát. Az ötvenes évtized lázadói csak lerombolni akarták a rendszert, anélkül, hogy működőképes modellt tudtak volna állítani helyébe.

Az új társadalmi lehetőségek megfogalmazása akkor vette kezdetét, amikor a Nixon adminisztráció meghirdette sajátos fellazítási politikáját.⁵ Azaz bátorítani kezdte a szocialista táboron belüli államok ellentétét. Kína⁶ és Románia⁷ kiemelése a blokkból és politikájuk anyagi megsegítése jellemzően nem ideológiai döntés volt, hisz ugyan mindkét országban egyfajta felszínes liberalizálódás indult el ekkor, de az elemzők számára már akkor sem lehetett kétséges, hogy egyik ország jövője sem tekinthető egyértelműnek; Románia valóban ekkor lelt rá azokra az érvekre, melyek - a bennük megfogalmazódó nacionalista gyakorlatiasság révén - olyannyira megfelelték az ottani tömeges politikai elvárásoknak.

Ha valaki azt hinné, hogy e folyamatot a washingtoni adminisztráció egyedül vezényelte le, az persze nagyon téved. Az Egyesült Államokkal akkor is szembenálló francia vezetés meglehetősen előzékenységgel imitálta a washingtonit; mint utóbb kiderült, céljaik és szándékaik egyaránt azonosak voltak. Sőt némileg ki is osztották a szerepet egymás között. De Gaulle tábornok épp úgy szívesen látott vendég volt Bukarestben, mint Richard Nixon. Szövegeik hangneme, a Bukarestnek és Pekingnek nyújtott gazdasági előny pedig egyértelműen és egyöntetűen több volt, mint bátorító.⁸

Más kérdés, hogy e politika közvetlenül nem a nyugati életformát és még kevésbé a liberális társadalom előnyeit volt hivatva népszerűsíteni, mint inkább olyan makrogazdasági és katonapolitikai konfliktusokat előidézni, melyek globálisan gyengíthették e társadalmakat és - ezen keresztül - az egész keleti tábor belső szolidaritását. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a Nyugat ezzel átadta az említett célokért vívott helyi küzdelmeket olyan erőknek, amelyek olykor még a moszkvai vezetést is balról előzték. Nem véletlen tehát, hogy - Európára koncentrálva - a Prágai Tavaszt megelőző időszakban csak másodlagosan támogatták, majd 1968 augusztusa után elsődlegesen kedvezményezett ceaușescui rezsim, tudatában e támogatásnak nem csak Moszkvával - és az idő múlásával nem is elsősorban Moszkvával - igyekezett élezni konfliktusait, hanem például a szomszédos Magyarországgal. Bukarestet sokrétű ellentétek ütköztették Budapesttel, ám ezekben közel sem a látványos nemzeti-nacionalista érdekek vitték a prímet. Mindössze arról volt szó, hogy Nicolae Ceaușescu már a hetvenes évek elejétől a sovén terminológiával megfogalmazott, a romániai magyarságra nézve fenyegető retorikát - és persze politikai gyakorlatot - használta fel arra, hogy szembeszegüljön a Budapesten bevezetett új gazdasági mechanizmussal, azaz a gazdaság - és részben a társadalom - korlátozott liberalizálásával.

Miután Bukarestben kiderült, hogy a hatalom fenntartása és megtartása, illetve a külső függetlenség Moszkvával szemben csak akkor lehet sikeres, ha totális formában mozgósítják a társadalmat, kézenfekvő volt olyan megoldásokhoz folyamodni, melyek ezt a lehetőséget felkínálták. Ám a bukaresti vezetés nemigen ébredt tudatára annak, hogy a hetvenes évekre lassan kifulladt az eltökéltség, amely a - Nixon és Kissinger teremtette - sajátos amerikai külpolitika szempontjából korábban oly meghatározónak bizonyult.⁹ Ráadásul elszalasztották kihasználni azokat a lehetőségeket is, amelyek - az átmeneti moszkvai engedékenységre - valóban új típusú megoldásokhoz vezettek némely országban, és amelyek - Magyarországon és Lengyelországban, de részben Csehszlovákiában is - megvetették a tizenöt-húsz évvel későbbi társadalmi kibontakozás tulajdonképpeni alapjait.

Ceaușescu 1971 nyarán látogatást tett Kínában és Észak-Koreában. Ezzel egy időben kibocsátották az úgynevezett *Júniusi téziseket*.¹⁰ A dokumentum lényegében meghatározta az eljövendő húsz év diktatúrájának gyakorlati teendőit, irányultságát, céljait. Az új irányvonalat a kommunista párt őszi plenáris ülése szentesítette.¹¹ Akkor sokan úgy gondolták, hogy rejtélyes okok folytán tényleges "ázsiai fordulat" zajlik az országban. Később nyilvánvalóvá vált, hogy e megfogalmazás nem pontos; azaz valójában semmit sem mond az igazi fejleményekről.¹² Ceaușescu nyilvánvalóan nem kínai állapotok megteremtésére törekedett, hanem olyan kínai ideológiai és gazdasági kapcsolatokra, amelyek helyettesíthették volna a moszkvai ideológiai szolidaritást¹³ és pótolhatták volna az egyre kiábrándultabb Nyugat elmaradozó gazdasági segítségét. Hogy miként tételezhetett fel valódi világpolitikai lehetőségeket a hetvenes évek Kínájáról az akkori román vezetés, az még ma is rejtély. Mindenesetre azért bizonyos dolgokat megmagyarázhat az a tény, hogy hasonló illúziókat táplált a nixon-i vezetés is Kínával kapcsolatban. Igaz, nagyszabású manővereik, melyekkel az agyaglábakon álló akkori pekingi óriást kijátszották a mindinkább politikai és gazdasági válságba mélyülő Moszkvával szemben, nem volt haszontalan. A krízisek kapcsán, politikai és főként ideológiai argumentációként, ezt követően mindig feltűnt a Peking-Moszkva ellentét.¹⁴

A hetvenes évek végére alapvetően megváltozott az amerikai külpolitika; vagy mondhatjuk úgy is: radikálisan új formát öltöttek azok a külpolitikai törekvések, amelyekkel az új vezetés tovább folytatta elődei fellazítási kísérleteit a keleti blokkban.

Jimmy Carter és politikájának legfőbb meghatározója, Zbigniew Brzezinski nemzetbiztonsági főtanácsadó egy, a korábbinál sokkal árnyaltabb játszmába kezdett, mely képes volt úgy adagolni a Nyugat nyújtotta segítséget, és olyan feltételekhez kötni a pozitív

megkülönböztetést, azaz az előnyöket, hogy azokban feltételként mindenképpen szerepeljen a demokrácia tudomásulvételének és a játékszabályok bizonyos fokú tiszteletben tartásának igénye. A Kínával kapcsolatos nixon-i játszma továbbra sem került le a napirendről; ennek legalapvetőbb feltétele persze az volt, hogy Mao halálát követően az új pekingi vezetés nagyvonalú készséget mutatott a párbeszédre. Teng Hsziao-pinggel és az új pártfőtitkárrel, Hua Kuo-fenggel folytatott tárgyalások tovább tágitották a nézetazonosságot Washington és Peking között, és e tény csak még inkább kiemelte a moszkvai kül- és katonapolitikai célok inadekvátságait. Ugyanakkor e találkozók addig példátlan liberalizálódást indítottak el Kínában; a gazdaság fellendült, a civil jogok, hivatkozásszerűen, egyre többször kaptak publicitást a közéletben, ha nem is a politikai gyakorlatban.

A pekingi változásokat követően - tehát immáron ideológiai támasz nélkül - csak idő kérdése volt, mikorra válik teljessé Románia elszigetelődése. Ráadásul Moszkvához sem térhetett vissza annak kockázata nélkül, hogy végképp elveszíti a Nyugat formálisan még mindig létező rokonszenvét.

Az amerikai politikában ekkorra végképp meghaladottá vált a keleti blokk országai közötti konfrontáció támogatásának doktrínája; a *belpolitikai* megosztás vált az új korszak fő törekvésévé. Azaz egy olyan politikáé, amely a belső ellenzék bátorításával kísérelte meg fellazítani a pártállami hegemóniát. Már nem számítottak szalonképes, még kevésbé bátorított lépésnek az afféle konfrontációk, amilyenek Bukarest azt megelőzően gyakorta támadt rá szomszédaira. Ceaușescu mindebből lényegében semmit sem vett észre; tovább szötte középhatalmi ábrándjait,¹⁵ tovább szűkítette a társadalmi lehetőségeket, és egyre gyakrabban próbált a látványos külpolitikai elszigeteltségből belpolitikai előnyöket kovácsolni ("egyedül vagyunk").¹⁶

Az Egyesült Államok és több más nyugati állam - főként a Romániával hagyományosan jó kapcsolatokat ápoló Franciaország - igyekezett megtalálni azokat a lehetőségeket, amelyek a hetvenes évek riasztó eseményei dacára mégis némi helyi befolyást biztosíthattak számukra. A kelet-európai értelmiség lassan radikalizálódott, és bár a munkásság csak olyan esetekben mutatta ki szolidaritását, amikor követeléseit szélesebb társadalmi közeg is - például a lengyel egyház - támogatta, mindazonáltal a munkásság is késznek mutatkozott bekapcsolódni a fennálló viszonyok elleni küzdelembe.

Romániában is ekként vette kezdetét a rezsimmel szembeni fellépés; formai keretet mindehhez bizonyos fokig a csehszlovák, a lengyel, illetve a magyar értelmiségiek kiállása szolgáltatott, illetve a lengyel munkásság érdekvédelmi kezdeményezése. Mindazonáltal valamennyi romániai próbálkozás magán viselte a szervetlenség átkát, és mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a lázadó - többnyire értelmiségi - egyének tényleg csak mint egyének vesznek részt ezekben az akciókban. És minthogy mögöttük lényegében senki sem áll, kockázatvállalásuk kizárólag szimbolikus.

Ráadásul ez az értelmiség igazából sohasem tudott intézményes formát találni ellenzéki szándékainak. Ennek legkézenfekvőbb magyarázata, hogy a társadalom titokszféráiba - azaz a titkosszolgálatokba - tömörítették az értelmiségi társadalom színe javát. Többségük hazafias kötelességként élte meg a szolgálatban és a szolgálatért hozott áldozatokat. A hasznot pedig - a relatív jólétet és a szolgálat tagjaiként kiérdemelt relatíve nagyobb védettséget - e lemondás kézzel fogható jutalmaként.

Belső kockázatok

Romániában nem volt, pontosabban sohasem lehetett életképes olyan eszme, mely közös ellenállásra hangolhatott volna nagyobb csoportokat. Leszámítva - a megkésettség okán - a múlt századból a 20. századba átszármazott parasztlázadásokat, társadalmi rétegek soha nem

voltak képesek kialakítani az aktuális hatalommal szemben közös álláspontot. Azaz, hogy mégiscsak volt egyetlen kivétel: a szélsőjobboldali mozgalmak sorozata. E mozgalmak, melyek Romániában végül is felfoghatók a már említett múlt századi parasztlázadások "modern" utódaiként is,¹⁷ olyan elfogadottságra tudtak szert tenni, melyhez hasonló sem azelőtt, sem pedig azután nem jöhetett létre a román társadalomban.

A trianoni döntés utáni Nagy-Románia viszonyai végképp nem kedveztek a társadalmi modernitást pártoló szándékoknak. A nyugatos Erdély munkásmozgalmát - beleértve a kommunistát is - a magyarok teremtették meg, épp ezért sok tekintetben e téren túlságosan is dominált a nemzeti hovatartozás. Hasonlóképpen élte meg ezt a román jobboldal is, mely - épp mert a baloldali modernizáló szándék Erdélyből, mi több döntően magyar forrásból indult ki -, azt nemzeti indokok és érvek alapján utasította vissza.

1989-et követően megdőböntő módon ugyanezek a viszonyok uralkodnak továbbra is Romániában. Igaz, a jelenlegi Keresztény Demokrata Román Parasztpárt emberfeletti küzdelmek árán igyekszik radikálisan nyugatosítani az ország politikai életét, ám e törekvésében nem csak a mindinkább szélsőjobboldalivá váló ellenzék ellenállása akadályozza, de saját követőinek tábora is. Igen jelentős azok száma, akik - parasztpárti vagy liberális hovatartozásuk ellenére - a következő választásokon minden bizonnyal átszavaznak majd a ceaușescui időszak utódpartjaira annak érdekében, hogy elejét vegyék az ország és a politikai társadalmi összkép - szerintük végzetes - fragmentálódásának. A román politikai elitben elevenen élnek azok a hagyományok, amelyek lényegében a két világháború közötti időszakban váltak alapélményévé az ottani társadalomnak, és amelyeket egykoron a kommunista időszak is nagyfokú hatékonysággal aknázott ki saját céljaira. Azaz: minden politikai ideológiát, szándékot és meggyőződést megelőz egy másik szándék és imperatívusz, ami nemzeti egységet tételez, és ennek az egységnek a primátusát szegezi szembe minden olyan erővel, amely - ha csak csekély mértékben is - de hajlik a pluralitásra.

Visszaugorva az időben közvetlenül a sztálinizmust követő periódusra, hasonló jelenségek tették egyedivé - és bizonyos értelemben következetessé - a kommunista viszonyok akkori romániai alakulását. Míg a legtöbb kelet-európai államban Sztálin halálát követően a társadalmi ellenállás rákényszerítette az adott vezetést az esélyek engedékenyebb mérlegelésére, addig Romániában csak ekkor következett el az első igazán jelentékeny sztálini típusú kirakatper,¹⁸ és ekkorra érett meg a bukaresti vezetésben az az elhatározás is, hogy a viszonylagos pluralizmus vagy liberalizálódás helyett inkább a nacionalizmussal kell kiegészíteni a kommunista társadalmi célokat. Ezzel egy csapásra a társadalmi rétegek hagyományos konfrontációját egyszerűen etnikumközi konfrontációvá változtatták. Megőrizték tehát a társadalom belső "dinamizmusaként" felfogott ütköztetések kultuszát, de a küzdelemben részt vevők tömegét sokkal nagyobb és homogénebb közösségbe terelték, mint a klasszikus kommunizmus időszakában. Amikor 1989-et követően a politikai elitnek végre sikerült megegyeznie egy közös alkotmányban, annak fő tézisei között az "egységes" azaz a kisebbségeket figyelmen kívül hagyó nemzetállam tényének deklarálása szerepelt.¹⁹ Ez a maradvány pedig fájóan aktuális és egyértelmű utalás arra a folyamatosságra, amely a mai időköt - közbeiktatva persze a kommunista időszak negyvenkét évét - a két világháború közötti politikai elvekkkel és gyakorlattal összeköti.

Akár kommunista volt valaki Romániában, akár nem, érdekeit, szimpátiáit - miként persze félelmeit és aggodalmait is - nemzeti kategóriák révén vagy épp törzsi ösztönöktől indítva tudta csak artikulálni. Ráadásul a párton belüliek rétegmegoszlása Ceaușescu alatt alapvetően megváltozott. Az erőltetett "iparosítás a városokba vonzott nagyon sok falusit - írja az egyik szakértő. - Ezzel a kommunista pártban a rurális közegekből érkezők száma egy csapásra meghaladta a városiakét."²⁰ Ettől kezdve az addig érvényesülő ilyen vagy olyan ideológiai elkötelezettséget, mely azonban - tartalmától persze nem függetlenül - egyfajta "túlélési

technikának” számított, ”a ravaszság és a még korábban is túltevő balkáni szervilizmus váltotta fel”.²¹ A társadalomba nagyon rövid idő alatt visszaáramlott az a feudális szellem, amit a két világháború közötti időszak nehézkes modernizációja, illetve a kommunista korszak embertelen, de hatékony ”múlttisztítása”, némi sikerrel szorított ki a városi közéletből.

Ez magyarázza, hogy lényegében elmaradt a ceaușescui diktatúrával szembeni kollektív társadalmi ellenállás; illetve amikor mégis megfogalmazódott valamiféle tiltakozás, annak céljai, eszközei és perspektívái épp oly anakronisztikusnak és inadekvátnak bizonyultak, mint az a társadalom, mely ellen a tiltakozók lázadni és lázítani akartak. Ráadásul az efféle ellenzékiességben mindig ott bujkált a kétértelműség. A rezsimmel szemben érzett minden fenntartás dacára az egyént eltéphetetlen mitikus szolidaritás kötötte a vezetőkhez, a nemzet megmentésének - vagyis az ellenség gyűlöletének - parancsaként. Mindez elhomályosította a tisztánlátást, és annak ellenére, hogy a román társadalomban - főként a kulturális és politikai elitben - sokkal nagyobb volt a készség geopolitikai fogalmakban gondolkodni, mint mondjuk Magyarországon, külpolitikai kitekintésüket és realitásérzéküket látványosan korlátozta a mitikus viszony.

Míg a közép-európai ellenzék - de bizonyos fokig még az orosz is - nagyon pontosan érzékelte, mit vár el tőle a világ, a román ellenzék - igen hasonlatosan a mai jugoszlávhoz - semmit sem vett észre az állapotok változásából. Mi több, továbbra is másoktól várta a kezdeményezést; épp úgy, ahogy általában másokra hárította dühét is, amiért Romániában nem történik semmi.

Az elmondottak természetesen a Romániában élő magyarokra is érvényesek. Jellemző módon, a ceaușescui rezsimmel szembeni tényleges ellenállás egy magyar fellépésével kezdődött. Király Károly²² 1972-ben írt, a korhoz és a helyzethez méltó, lojális levelet Nicolae Ceaușescunak. Király ebben az időben a legmagasabb politikai rangot betöltő magyar volt Romániában. Tettét az motiválta, hogy az új kurzus - ne feledjük, 1971 után vagyunk, a mini kulturális forradalom kezdetén, mely nem csak klasszikusan totális társadalom kialakítását tűzte ki célul, de egy nemzeti szempontból megtisztított Romániáét is. Király levele²³ - melyet aztán több, egyre radikálisabb és egyre kevésbé lojális fogalmazvány követett - tulajdonképpen szamizdatként járta be Erdélyt. Mindez persze nem feledtetheti, hogy a szerzőnek eszébe sem jutott kritizálni a rezsimit; a kommunizmus-szocializmus lényegével messzemenően egyetértett; mindössze a magyarokat ért külön repressziókat tette szóvá. Ezzel természetesen kivívta a kisebbségi etnikum szolidaritását, ugyanakkor a román társadalom lényegi bajaihoz nem tudott hozzászólni, így a románság körében sem szerezhetett igazán híveket.

Király fellépését követően - néhány éven belül - több párton belüli tiltakozásra is sor került, ezek azonban még közvetve sem tükröztek afféle civil kurázsit, mint Király levelei. Többnyire olyan katonák²⁴ vagy öreg aparacsnyikok²⁵ ”visszafogott”, félénk lázadozása volt ez, akiket főként az sarkallott tiltakozásra, hogy a párt irányváltását követően szolgálataikra a felső vezetés többé már nem tartott igényt. Elveszítették az addig beléjük vetett bizalmat, többségüket nyugdíjba küldték, illetve lefokozták. Ellenzéki mormogásaik még anyagi egzisztenciájukat sem érintette túlzottan, szemben Király Károllyal, akit megfosztottak addigi funkcióitól és kénytelen volt elviselni a Securitate napi terrorját is.²⁶

Ion Iliescu mint fiatal káder - és korábban Ceaușescu bizalmasa - tekinthető ekkor az egyetlen kivételnek. Őt is, mint korábbi aparacsnyikot, szimbolikus és megalázó funkciókkal bízták meg azt követően, hogy tiltakozott az ”ázsiai viszonyok” Romániába történt ”importja” miatt.²⁷ Mint utóbb kiderült, a kommunista eszmeiséggel alapvetően soha szembe nem kerülő Iliescu ekkor kezdte maga köré gyűjteni azt a fiatal nacionalista csoportot, amely később 1989-ben magához ragadta a hatalmat.

A hetvenes évekre azonban nem ez a szalonellenállás volt a legjellemzőbb, hanem - a romló gazdasági körülmények miatt - a munkásmegmozdulások. 1972 szeptemberében Petrosényban került sor nagyobb bányászsztrájkra, majd 1977 augusztusában az egész Zsil-völgyében leállt a munka.²⁸ Az évtized végén a tiltakozások átlépték a Kárpátokat, és már olyan helyen is - például a Motru-medencében, Óromániában - sztrájkra kerül sor, ahol a szervezett fellépésnek, enyhén szólva csekélyek voltak a hagyományai.²⁹

Azonban 1977 legelején valami más egyéb is történt. Paul Goma író, aki később egyedüli román értelmiségiként nyíltan szolidaritást vállalt a Zsil-völgyi bányászok rendszerellenes akcióival, a csehszlovák értelmiségiek Charta '77-es deklarációján, valamint a nem sokkal korábban alakult lengyel KOR manifesztumain felbuzdulva, létrehozott egy független csoportot, a Romániai Dolgozók Szabad Szakszervezetét (SLOMR).³⁰ Bár kezdeményezéséhez viszonylag rövid időn belül mintegy tucatnyi egyén - közöttük több munkás - is csatlakozott, az mégis elárvult és messzemenően szimbolikus akció maradt, tényleges társadalmi gyökerek nélkül.³¹ Jellemző módon Goma szervezkedése legkevésbé azok - azaz a bányászok - körében keltett visszhangot, akik létrejöttét, legalábbis belpolitikailag inspirálták. A SLOMR tagjai idővel elhagyták Romániát, Nyugaton telepedtek le, tiltakozásuk emlékét pedig kizárólag a Szabad Európa Rádió tartotta ébren.

A hetvenes évek végére már a nacionalista jobboldal is kényelmetlenül érezte magát, így azon reprezentánsai, akik a kezdetektől fogva nem csak szövetségesei voltak Ceaușescunak, de lényegében alakították diktatúrájának, kultuszának és külpolitikájának természetét, lassan az országvesztőt kezdték látni benne. Egyesek elmenekültek a süllyedő hajóról, mint a külföldi hírszerzés, a DIE igazgató-helyettese, Ion Mihai Pacepa. Mások, akik a ceaușescui retorika kiagyalói voltak, hogy nélkülözhetetlenségüket bizonyítsák, újra és újra túllicitálni kényszerültek addig sem túl visszafogott jobboldali-nacionalista meggyőződésüket, máskülönben épp úgy elhallgattatták őket, mint mindenki más.³²

A rezsím felbomlása 1987-ben kezdődött, egy - horderejét tekintve - jelentéktelen tiltakozással; a brassói munkásság novemberben az utcára vonult. Követeléseik között politikai lényegében nem akadt, akciójuk tehát egy volt a számtalan vidéki megmozdulásból,³³ melyek az akkori romániai hétköznapokat jellemezték. Mindazonáltal a rendszert e fellépések arra készítették, hogy újabb és újabb önvédelmi ötletekkel álljon elő.

Ekkor megmozdult valami a pártban is. Radikalizálódott Iliescu csoportja, és lázasan külföldi támogatókat próbáltak szerezni akciójukhoz. Jellemző módon az ellenállás ez esetben sem keresett szélesebb hazai támogatást, okkal tartva attól, hogy egy ilyen lépés eleve meghiusítana minden nélkülözhetetlen kombinációt. Felvették tehát a kapcsolatot Washingtonnal és Moszkvával.³⁴

Iliescu csoportja, amely az 1970-es évek legelején talán még valóban azt gondolhatta, hogy radikálisan újra kell gondolni Románia belső fejlődésének egészét,³⁵ a hatalomra várás hosszú évei alatt tulajdonképpen arra a meggyőződésre jutott, hogy törli célkitűzései közül a nagyszabású változtatások igényét. Ennek megfelelően 1989 után úgy kezdett hozzá a hatalom konszolidálásához, mintha a Ceaușescu-rezsím tanulságaiból rá, és az országra nem vonatkoznék semmi. Iliescuékát egyébként e tekintetben hűen másolta a legtöbb politikai erő. Bár a jelenlegi, 1996 óta kormányon lévő koalíció sok mindent tett, hogy ne a régi módon alakuljanak az események, mindazonáltal az újítás és modernizálás egész készletét mintegy "importálni" akarja, anélkül, hogy előzőleg visszaszorítaná a polgárok illúzióit, valamint megszüntetné képtelenségüket arra, hogy a 20. századot sajátjukként elfogadják.

Az Ellenpontok

Az *Ellenpontok* című folyóiratot 1981 és 1982-ben jelentettük meg Erdélyben. Tulajdonképpen ez az egyetlen tényleges szamizdat, ami Romániában valaha is létezett. Létrehozásának tényeit beilleszthettem volna azon akciók sorába, amelyeket az előző részben ismertettem. Egy efféle interpretálás azonban nem mindenben felelt volna meg a lap által vállalt szellemiségnek. Megjelenését nyilvánvalóan sok belpolitikai élmény és körülmény motiválta, de igazi előhívója mégis az általános kelet-európai helyzet volt. Saját alapítói szándékaim csak közvetve kötődtek a helyi környezethez, ezzel szemben igyekeztem álláspontunkat mindig úgy megfogalmazni, hogy azok általános - és nem csak romániai - érvénye egyértelmű legyen. Céljainkat, érveinket olyan eszmeiséggel és terminológiával írtuk le, melyek gdanski, prágai vagy épp zágrábi értelmiségi körökben is épp úgy érvényesek lehettek, mint Budapesten.

Persze ehhez fogható igény nemigen létezett akkor Romániában, különösen nem ellenzéki körökben. Ugyan ekkorra már majdnem minden erdélyi magyart ellenzéki helyzetbe kényszerített a diktatúra, de az egyéni félelem, az információkhoz való hozzáférés korlátozottsága, illetve - legális publikációk esetében - a cenzúra ébersége többnyire megelőzött vagy megakadályozott mindenfajta renitens magatartást.

Az *Ellenpontok* így nem is akart a helyi adottságokból kiindulni. Szellemünk, mely a mai politikai kultúrához képest sokkal kevésbé volt tagolt - benne egyszerre volt jelen a liberális és bizonyos értelemben a konzervatív elkötelezettség -, külföldi inspirációk alapján némi emelkedettséggel próbált "letekinteni" a folyó ügyekre. Többnyire úgy éltük meg adottságainkat, mintha a helyi szabályok a legcsekélyebb mértékben sem vonatkoztak volna ránk.

Visszatekintve persze lehetett volna inspiráló az a szélmalomharc is, amellyel a román ellenzéki szándék próbálta siettetni önnön világrajövetelét. Azonban gyógyíthatatlan szimbolizmusa, mitikussága, illetve nyilvánvaló képtelensége arra, hogy európai igényű és szervezettségű legyen, megakadályozott minket abban, hogy e próbálkozást komolyan vegyük. Ez a későbbiekben sem változott lényegesen.

A folyóirat mégis támaszkodott egyfajta belső háterszagra. A Kolozsváron élő Bretter György köré gyűlt fiatal filozófusok meghatározó és a rezsimmel szemben meglepően nyílt magatartást mutattak, ami sokakat magával ragadott Erdély szerte. 1976 nyarán, egy marosvásárhelyi féllegális értelmiségi találkozó alkalmával egyikük, Tamás Gáspár Miklós, megfogalmazta a bástyán-kívülség elkerülhetetlenségét és felvállalásának morális imperatívuszát. Ez akkor annyit jelentett, hogy az opusokat ugyan meg kell írni, de a cenzúrárt, azaz a hivatalos közlést megkerülve, közvetlenül kell eljuttatni írásainkat azokhoz, akik igényt tartanak rájuk. Tamás álláspontjának akkori hasznossága és autentikussága egy esztendő múltán vált mindannyiunk számára egyértelművé. 1977 tavaszán, Nagyváradon gyűltek össze e körhöz tartozó értelmiségiek.³⁶ A háttérbeszélgetéseken - igaz, nagyon szűk körben - ekkor már megfogalmazódott annak szükségszerűsége is, hogy a szerzők és kézírataik rendelkezzenek egy újfajta, részben belföldi illegális nyilvánossággal; illetve egy külföldi, legálisnak megint csak nem nevezhető kapcsolatrendszerrel.

Az ellenzéki szemlélet formálásának másik fontos fóruma a kolozsvári *Korunk* folyóirat volt, melynek főszerkesztője, Gáll Ernő, illetve egyik szerkesztője, Aradi József kész volt a másként gondolkodó értelmiség konspirációiban is részt venni.

A harmadik ilyen tényezőnek a Bukarestben működő és Domokos Géza igazgatta *Kriterion Könyvkiadó* számított. A kiadó egyik munkatársa, Molnár Gusztáv fontos szerepet játszott abban, hogy a legtöbb értelmes erdélyi kezdeményezés megtalálhassa az oly nélkülözhetetlen budapesti kapcsolatokat.

Ami a forrásokat illeti, az *Ellenpontok* a budapesti szamizdatokra és munkatársaira támaszkodott. Illetve messzemenően osztotta az általuk megfogalmazott általános célokat,

miként az erdélyi magyar kultúra is igyekezett inkább budapesti mintákat követni. Folyóiratunk tehát hangsúlyosan nem volt kisebbségi fórum. A nemzetiségi témákat épp ezért az általános demokratikus jogok szellemében tárgyalta, és ehhez akkor egyértelmű öngazolást merítettünk az azóta sok tekintetben világszemlélet-formálónak bizonyult Helsinkii Egyezményből, és annak is a "harmadik kosárra", jelesen az emberi jogokra vonatkozó kitételeiből.

Minden más szempontból a *Beszélő*, az akkortájt megindult magyarországi szamizdat folyóirat számított mérvadónak, valamint ennek szerzői köre, így Kis János, Haraszi Miklós,³⁷ Konrád György. Továbbá a Budapesti Iskola akkor már jószerevel Nyugaton élő tagjai, mint Vajda Mihály,³⁸ Heller Ágnes, Fehér Ferenc;³⁹ másrészt Radnóti Sándor, Erdélyi Ágnes, Sós Vilmos, Hamburger Mihály. Az ő munkáik közvetlenül, kéziratok formájában, vagy közvetve, a *Párizsi Magyar Füzetek* és a magyarországi szamizdat révén jutott el hozzánk. Ebből fakadóan, az *Ellenpontok* szerkesztői számára különös jelentőséggel bírtak olyan témák, mint az 1956-os forradalom, a Prágai Tavasz, a lengyel Szolidaritás, vagy éppenséggel egy-egy ellenzéki budapesti megnyilvánulás, mint az időnkénti politikai jellegű házkutatások vagy némely könyv betiltásának ügye.

Az *Ellenpontok* meglehetősen ellenszenvvel viseltetett a kommunisztikus és a nacionalista elvárások kombinációival szemben. Míg Ceaușescu szerves szövetségbe illesztette e kettős tendenciát, addig sok erdélyi magyar értelmiségi szintűen e kettősség valamiféle sajátos reflektálásával igyekezett kivédhetővé tenni az állampolitika kisebbségellenes, nacionalista támadásait. Azaz, a kisebbségi jogokért cserébe kész volt maximálisan elfogadni, érvényesíteni, azaz szolgálni a kommunisztikus eszméket. Számomra például már akkor sem volt túl nagy különbség, mondjuk Balogh Edgár és Ceaușescu álláspontja között, minthogy mindketten saját nacionalista vágyaikat próbálták a kommunizmus-szocializmus dogmáival igazolni. Balogh Edgár mellett szólt persze, hogy ő volt vesztes pozícióban, míg Ceaușescu a többségi hatalom gátlástalanságát testesítette meg. Ez azonban nemigen vigasztalt, hisz sokunk számára evidencia volt a demokrácia, mint lehetőség; és az is evidencia volt, hogy Balogh és Ceaușescu - ha más és más mértékben is, de hasonló indíttatásból - semmiképp sem érdekelt a demokráciában.

Jellemzően kétértelmű volt a magyarországi népnemzetiek viszonyulása is a folyóirathoz. Benne olyan veszélyes tényezőt láttak, mely megzavarhatta a hatalommal köthető esetleges különalkuikat. Furcsa módon ők is csak olyan ellenállást képzeltek el Erdélyben - és persze Magyarországon is -, mely a rezsím teremtette tényeket sohasem kérdőjelezi meg. Belülről próbáltak tehát - bizonyos értelemben szűkített - *nemzeti célokat* elérni, és ezzel legitimálták a kommunista vezetés minden modernizációellenes lépését. Álláspontjuk csak lassan és módjával változott, főként annak hatására, hogy - velük ellentétben - a liberális ellenzék azonnal a kisebbségi magyar másként-gondolkodó értelmiség segítségére sietett.

Annak ellenére, hogy az *Ellenpontokra* is igaz volt a romániai vonatkozásban már említett szimbolikusság, vagyis a magukat exponáló emberek nem tudtak hitelt és súlyt adó támogató közösséget teremteni, mindazonáltal hatásában - talán azért, mert romániai megjelenése épp úgy példátlan volt, mint kelet-európai kapcsolatrendszeré is - felülmúlta a Ceaușescu-korszakbeli valamennyi ellenzéki akciót. A lap 8. számában közreadott, Tóth Károly Antal által írt *Memorandum* és *Programjavaslat* azonnal eljutott a címzetthez, a Madridban épp akkor zajló Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlethez. A legtöbb európai, és jó néhány tengeren túli orgánium is beszámolt a lap körüli bonyodalmakról, különösen azt követően, hogy bennünket, szerkesztőket letartóztattak.

A fejlemények hasonló radikális változást okoztak a magyarországi ellenzéki szemléletben is; ezt követően a magyar demokratikus ellenzék nagyobb figyelmet szentelt a kisebbségi kérdésnek, és tisztázódott: e kérdéstről lehet a nacionalista felhangokat mellőzve is szólni.

Az *Ellenpontok*nak csak egyetlen közegre nem volt hatása: a románságra. Ezért leginkább a Szabad Európa Rádió román osztálya okolható, mely már az ellenzéki kérdésfelvetés jogosságát is vitatta abban az esetben, ha az az emberi jogok nemzeti-nemzetiségi vetületét merészelte firtatni. Vlad Georgescu történész, a rádió akkori igazgatója több kommentárban foglalkozott a kérdéssel, minden esetben eléggé élesen támadta a lapot és lényegében illegitimnek nyilvánítva, ami - volt a ki nem mondott, de érzékeltetett következtetés - fékezheti a "tényleges" román ellenzéki szándékokat.

A folyóirat felszámolását követően mindazonáltal mégis létrejöttek bizonyos ellenzéki-szolidáris kapcsolatok; ezeket főként, a Romániából történt távozásunkat követően, a hátramaradó Szócs Géza építette ki Dorin Tudoran íróval, illetve Mircea Dinescu költővel.⁴⁰ E kapcsolatok máig tartó hatása vitathatatlan, ám nem feledtetheti, hogy tényleges, az eseményeket alakító ellenzék - szemben a többi kelet-európai országgal, beleértve akár Bulgáriát is - Romániában fájdalmasan nem született meg addig, amíg 1989-ben be nem következett az összeomlás.

Jegyzetek

1. Albert Camus: *A lázadó ember*, Bethlen Könyvkiadó, Budapest, 1992, 19. o.
2. Henry A. Kissinger: NATO Has to Prevail. Introducing Ground Troops if Necessary. In: *International Herald Tribune*, (Paris), April 2, 1999.
3. Zbigniew K. Brzezinski: *American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, Harpercollins 1998, pp. 17 skk.
4. Sasha Weitman: Thinking the Revolutions of 1989, in: BJS, (Jerusalem). Volume no.: 43. Issue no. 1, March 1992.
5. Henry A. Kissinger: *Memoiren 1968-1971*, Bertelsmann Verlag, München 1979., pp. 126 skk
6. *I. m.*, pp. 184-212.
7. *I. m.*, p. 173.
8. Léo Hamon: *Quand l'Est bouge*, in: *La Nation* (Paris), 2 mai 1968.
9. Mircea Carp: "*Vocea Americii*" în *România 1969-1978*, Ed. Polirom, București, Iași 1997, p. 43.-
10. Florin Constantiniu: *O istorie sinceră a poporului român*, Ed. Univers Enciclopedic, București, 1998, pp. 512-13.; Victor Frunză: *Istoria Partidului Comunist Român*, Arhus, Ed Nod, 1984, vol. II., p. 609.; Az úgynevezett júniusi tézisek szövegét lásd: Nicolae Ceaușescu: *România a szocialista építés kiteljesítése útján*, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, VI. köt 1972.
11. 1971. november 3-án, a román hivatalos hírügynökség, az Agerpres, a következő hírt adta közzé az eseményről: "*A Román Kommunista Párt plenárisán Nicolae Ceaușescu főtitkár programot mutatott be az ideológiai munka megjavítása, a tömegek ismereteinek és szocialista nevelésének fokozása, a társadalmi kapcsolatoknak a szocialista erkölcs és méltányosság elve alapján történő kialakítása kérdéseiről.*"
12. Jellemző módon minden későbbi apologetikus írás mellékesnek tekintette az akkori nemzetközi hatásokat, Kinát tökéletesen ignorálva. Ezzel egyidejűleg a fejlemények egyre inkább olyan színezetet kaptak, mintha azokat egyedül a román őshonosság befolyásolta és tette volna – a rezsím szempontjából legalábbis – "logikussá". E szemléletet igen jól tükrözi az utolsó ideológiai-külpolitikai összefoglalás, ami a ceaușescui rezsímet belülről igyekezett bemutatni, ráadásul még a diktátor életében: Ion Budunescu: *Diplomația românească postbelică în slujba independenței*, Ed. Junimea, București, vol. II, pp. 232-235.
13. A kínai és a román „állapotokat” mindazonáltal meglehetősen rokoníthatta a reális nemzeti társadalmakat helyettesítő úgynevezett „elképzelt közösségek” kultusza. (Vö: Benedict Anderson: *Imagined communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. London & New York, Verso 1983, p. 30.) A román nemzeti, társadalmi és állami szervezethez látványos elmaradottsága az európai kötődéseket eleve lehetetlenné tette; a némileg hasonló kínai állapotok viszont, ideológiai szempontból, mégiscsak támaszt jelenthettek. Mindkét ország és pártvezetés úgy próbált modernitási programot teremteni önmaga számára – és úgy próbálta rendszerét példaértékűként beállítani –, hogy a reális helyett „elképzelt társadalomként” tétélezte önmagát. (A fogalom

Charles Taylortól származik; idézi Leo Ou-fan Lee: *Modernity and Secular Time in the Chinese History*, in: *Am Ende des Milleniums. Zeit und Modernität*, Stuttgart, Klett-Cotta Verlag 2000.

14. E kérdéssel részletesen foglalkozik Henry A. Kissinger egy másik könyvének teljes 28. fejezete (*Diplomácia*, Budapest, Panem-McGraw-Grafo 1996, pp. 701-731.)

15. Ion Budunescu: *I. m.*, vol II., 355 skk.

16. Eugen Negrici: *Mitul patriei primejduite*, in: Lucian Boia (red.): *Miturile comunismului românesc*, Ed. Nemira București, 1998, pp. 220-226.

17. Francisco Veiga: *Istoria Gărzii de Fier. Mistica ultranaționalismului*, Ed. Humanitas București, 1995, pp. 24-25.

18. Vlad Georgescu: *Istoria românilor. De la origini pînă în zilele noastre*, Ed. Humanitas București, 1995, p. 265.

19. *România Alkotmánya*, I. cím, Általános elvek, 1. szakasz, 1. §, in: *România Általános Közlönye*, (Bukarest) 1991. november 21.

20. Florin Constantiniu: *I. m.*, p. 513.

21. *Uo*, p. 514.

22. Jean-François Soulet: *Histoire comparée des États communistes de 1945 à nos jours*, Éd. Armand Colin, Paris 1996, p. 326.

23. A levelet lásd: *Ellenpontok* 1. szám.

24. Silviu Brucan: *Generatia irosită. Memorii*, Ed. Universul 1992, pp. 174-177.

25. *Uo*, pp. 178-181.

26. Mircea Carp: *I. m.*, p. 107.

27. Ion Iliescu: *La Roumanie à l'heure de la vérité*, Éd. Henri Berger, Paris, 1994, p. 35.

28. Florin Constantiniu: *I. m.*, p. 519. Az akkori eseményekről színes és részletes beszámoló olvasható a következő kötetben: Csalog Zsolt: *Börtön volt a hazám. Hosszú István beszél*, Európa Könyvkiadó, Budapest 1989.

29. Joseph Rotschild: *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe since World War II*, Oxford University Press 1993, p.353.

30. Sindicatul Liber al Oamenilor Muncii din România. Lásd: Victor Frunză: *I. m.*, vol. II. p. 613.

31. Alina Mungiu: *Români după '89. Istoria unei neînțelegeri*, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 96.

32. Florin Constantiniu: *I. m.*, p. 525.

33. 1981 október: Borsabánya, 1983 szeptember: Temesvár, 1985 február: Arad, 1986 augusztus Kolozsvár, 1986 november: Iași, 1987 február és még ugyanezen év novemberében: Brassó. Vö: Joseph Rotschild: *I. m.*, p. 353.

34. Silviu Brucan: *I. m.*, 181 skk.

35. Ion Iliescu: *I. m.*, p. 38.

36. Vö: *Péntek esti szabadságunk. A nagyváradi Ady-kör húsz éve*, Bihari Napló Kiadó, Nagyvárad, 1998, 200. o.

37. Elég korán olvashattuk Haraszti *Darabbér* című könyvét, melyet – minthogy magyar szamizdat kiadása még éveket váratott magára – németül olvastam (*Stücklohn* címmel és Heinrich Böll előszavával a szociográfia 1976-ban jelent meg a Rowohlt kiadónál.) Az *Ellenpontok* megindultakor, közvetítők révén kértem Harasztit, hogy küldje el a mű magyar nyelvű kéziratát, mert közölnénk belőle részleteket. De erre – letartóztatásunk miatt – már nem kerülhetett sor.

38. Vajda Mihály rendkívül fontos fasizmus-tanulmányából 1974-ben részletek jelentek meg a *Történelmi Szemlében* (Budapest). A mű romániai áthallásai rendkívülinek, sőt az idő múlásával relevatívnak bizonyultak. Hozzánk, kézirat formában szinte az egész tanulmány eljutott. (A teljes kiadás: *A fasizmusról*, 1995-ben jelent meg a budapesti Osiris Könyvkiadónál.)

39. A Budapesti – más néven – Lukács Iskola tagjainak Magyarországon, hivatalosan megjelent műveit maradéktalanul megkaptam. Nyugaton írt tanulmányaik közül a Heller-Fehér szerzői páros, 1956-ról írt tanulmányát ismerhettük akkor, mely az Egyesül Államokban kiadott *Telos* című folyóirat 1975-ös őszi számában jelent meg. Későbbi publikációikat is figyelemmel követtük. 1980-ban, kézirat formájában, részletekben eljutott hozzám a Budapesti Iskola tagjainak közösen írt munkája, a *Dictatorship Over Needs* (Szükségletek feletti diktatúra).

40. Dennis Deletant: *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și disidență în România anilor 1965-1989*. București, Humanitas 1998, p. 139. A Szöcs, Marius Tabacu és Dorin Tudoran által megfogalmazott közös szövegeket lásd: Szöcs Géza: *Az uniformis látogatása*, HHRF, New York, 1987, pp. 220-221.